

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа на Харківщині та її результати (1906 – 1915 рр.) // Вісник Харківського державного університету. – № 396: Історія. – Вип. 29. – Харків, 1997. – С. 88 – 98.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

СТОЛИПІНЬСКА АГРАРНА РЕФОРМА НА ХАРКІВЩИНІ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ (1906–1915 РР.)

Часто, коли перед нами постають складні проблеми, вирішити які вкрай необхідно, ми в пошуках відповіді звертаємося до досвіду минулого. Ось так і в теперішньому випадку, коли українське суспільство стоїть перед необхідністю широких ринкових реформ в економіці, все більше мислячих людей звертають свої погляди в бік досвіду проведення століпінської аграрної реформи. Чому це так? Тому що П. А. Століпін — прем'єр-міністр царського уряду, зіткнувшись на початку ХХ ст. з глибокою кризою в економіці і політиці, зумів виробити струнку концепцію аграрної реформи і почав невтомно проводити її в життя. Закінчити цю реформу П. А. Століпін не зміг, бо в 1911 р. він загинув від кулі терориста. Що ж цікавого є для нас у цій реформі? А саме те, що в її основі лежала ідея приватної власності селянина на землю, ідея, яка, на думку П. А. Століпіна, давала змогу перетворити селянина в заможного господаря на своїй землі і доброго громадянина. Ось як він сам про це писав: «Природною протипагою общинному порядку є одноосібна власність. Вона служить запорукою порядку, тому що дрібний власник являється тією підвалиною, на якій зберігається стійкий юр'ядок у державі» [1, с. 85].

Крім цього, для нас буде цікавою і та обставина, що Харківська була однією з губерній, де століпінська аграрна реформа мала найбільший ефект. До речі, це не було чимось випадковим. Ось як писав харківський губернатор у звіті до царя в 1909 році: «Малороси, котрі складають переважаючий відсоток населення губернії, за своєю природою схильні до одноосібної форми володіння» [ф. 3, оп. 285, спр. 7, арк. 6]. І тому губернатор зазначав, що завдяки відповідності століпінських аграрних законів внутрішнім переконанням корінного населення Харківщини успіх справи можна гарантувати.

Які ж причини обумовили проведення століпінської аграрної політики? Якою була її юридична база і як ця політика здійснювалась на Харківщині? І нарешті, якими були результати цієї політики? Спробуємо дати відповіді на ці питання.

Розвиток капіталістичної промисловості, зростання міст, залізничного транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі на початку ХХ ст. сприяли подальшому, більш інтенсивному розвитку ринкових відносин в сільському господарстві України. Селянські і по-

міщицькі господарства дедалі більше втягувалися в ринкові відносини, застосовували вільнонайману працю; поширювалася спеціалізація районів з виробництва тих чи інших культур, зростала диференціація селянства. Але не зважаючи на це, на початку ХХ ст. у сільському господарстві Російської імперії чітко визначився цілий ряд кризових явищ. Це, насамперед, екстенсивний тип господарювання більшості селянських господарств, а звідси дуже велике виснаження землі, падіння її родючості. Все це приводило до зубожіння селян, які вимагали прирізки земель з надією, що це покращить їх стан. Становище ускладнювалося і явищами політичного характеру. Справа в тому, що під час революції 1905–1907 рр. селянство виступило з вимогами конфіскації поміщицької землі [3, с. 253]. Зрозуміло, все це дестабілізувало становище в країні, загрожувало існуючому державному ладу.

Причиною такого ускладнення економічної і політичної ситуації була невідповідність старих, відживаючих свій вік, форм господарювання до нових економічних умов і збереження сільської общини, яка консервувала ці застарілі методи господарювання.

Таким чином, уряд країни на чолі з П. А. Столипіним стояв перед розв'язанням складної низки проблем в аграрному секторі. І ключем до розв'язання цих проблем, на думку уряду, мала стати заміна общинної форми власності селян на землю приватною. А це означало на практиці повне зруйнування сільської общини і створення прошарку приватновласницьких селянських господарств, які стали б надійним захистом від революційних потрясінь.

Юридичною базою нової аграрної політики стали три законодавчих акти. Перший, указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону стосовно селянського землеволодіння і землекористування» з'явився 9 листопада 1906 року.

В цьому указі говорилося про те, що кожний домохазяїн, що володіє землею на общинному праві, може повсякчас вимагати закріплення за собою у приватну власність тієї частини землі, якою він користується. За селянами, що закріпили землю, зберігалось право користуватися общинними вигонами, пасовиськами, сінокосами. Крім цього, ті селяни, що закріпили за собою землю, можуть вимагати, щоб община замість черезсмужних ділянок виділила їм відповідну ділянку, якщо можливо до одного місця [4, с. 970–974]. 14 червня 1910 року цей указ після обговорення в Державній Думі і Державній Раді став законом. Звичайно ж тут не обійшлося без змін і доповнень. Так, общини, в яких не було загальних переділів від часу їх наділення

землею, вважалися такими, що перейшли до подворного володіння землею. Тобто тепер закріплювати землю не було потреби, а необхідно було лише вимагати видачі підтверджувальних актів на право власності на землю [5, с. 746-753].

29 травня 1911 року виходить «Закон про землеустрій». В ньому було регламентовано діяльність землевпорядних комісій, які мали безпосередньо здійснювати організацію хуторів і відрубів на надільних землях [6, с. 456-459].

Крім цього, за державними розпорядженнями Селянському поземельному банку було передано удільні і казенні землі для того, щоб їх було розбито на хуторські і відрубні ділянки і продано селянам на пільгових умовах. Селянському поземельному банку відводилася важлива роль у здійсненні аграрної реформи, бо він повинен був скуповувати землі у поміщиків з метою їх продажу переважно селянам-одноосібникам і надавати позики цим селянам [7, с. 351, 352, 470-472].

Ось на такій законодавчій основі здійснювалася столипінська аграрна реформа. Тепер подивимось, як вона проходила безпосередньо у Харківській губернії.

Як ми бачили вище, нова аграрна політика розділялася на два ступені. Перший — вихід селянина із общини і закріплення за ним надільної землі. А другий ступінь — це вже безпосереднє утворення хуторів і відрубів на закріплених надільних землях за допомогою землевпорядних комісій. Спочатку ми розглянемо процес виходу селян із общини в Харківській губернії. Але треба відразу зазначити, що, по-перше, вихід селян із общини не був метою реформи, і по-друге, далеко не всі ті, хто вийшов із общини, вдалися до утворення хуторів і відрубів. Сам П. А. Століпін в 1909 році так говорив з цього приводу: «...Потрібно дійти до того переконання, що закріплення ділянок лише половина справи, навіть лише початок справи, і що не для закріплення черезсмужжя був створений закон 9 листопада» [8, с. 91].

На 1905 рік в Харківській губернії надільну землю мали всього 364100 господарств із загальною кількістю землі 2663142 дес. На общинному праві цією землею володіли 339172 двори, до них відносилось 2517914 дес. землі, а на подворному праві володіли 145228 дес. землі 24928 дворів. Тобто 93,2% всіх селянських надільних господарств перебувало в общині [9, с. 28-31].

До травня 1908 року по Харківщині в особисту власність закріпило землю в розмірі 79212 дес. 13700 господарств. При цьому в середньому на одне господарство приходилося 5,7 дес. землі, в той час як в цілому по губернії середній наділ складав 7,3 дес. [10,

с. 98]. Як бачимо, всього за перші півтора року реформи в Харківській губернії з общини вийшло 4% селянських господарств, земельний наділ яких був в цілому менший за середній наділ по губернії. Звичайно, цифра виходу з общини на початку реформи невисока. Пояснити це можна тим, що місцева влада не відразу освоїлася з указом 9 листопада, не відразу ж зрозуміли його і селяни. В цей 1907 рік вони особливо опиралися реформі, бо це ще був рік революційний і селяни чекали, що їм дадуть поміщицьку землю. Але навіть в той період Харківська губернія посідала четверте місце по числу вийшовших з общини господарств серед українських губерній (попереду стояли Київська, Херсонська, Катеринославська губернії) і п'яте серед губерній Європейської Росії.

Через рік картина почала швидко змінюватися. Так, на 1 травня 1909 року на Харківщині з общини вийшло 38513 господарств, які закріпили за собою 232498 дес. [11, с. 220].

Як бачимо, в 1909 р. число тих, хто вийшов з общини, в Харківській губернії було втричі більше, ніж у 1908 р. До 1 травня 1909 року з общин Харківської губернії вийшло вже 11,4% господарств. В той же час по Європейській Росії із общини вийшло 8,5% усіх дворів [11, с. 220]. Як свідчать цифри, на Харківщині вихід із общини відбувався інтенсивніше, ніж по губерніям Європейської Росії. Між тим, починаючи з 1908 року різко зростають темпи реформи. На це вплинуло декілька факторів. По-перше, швидкий вихід із общини тих селян, що мали надлишки землі, наробив паніки в общині, і селяни, боючись залишитися з гіршими землями, починають закріплювати за собою ділянки. По-друге, селяни боялись відрубників, що зазіхали на кращі землі. По-третє, жах наводили ті селяни, що вже давно покинули село, але мали наділ в общині: вони приїздили на село і вимагали закріпити за ними наділ, щоб відразу ж його продати. І нарешті, розгін Думи в 1907 р. відкинув всілякі мрії про «прирізку» землі селянам.

На 1 січня 1912 року із общин Харківської губернії вийшло 81380 господарств, які закріпили за собою 449676 дес. землі (тобто 24% усіх дворів). По всій Європейській Росії ця цифра становила 18% [12, с. 113]. Як бачимо, на Харківщині продовжувався інтенсивний вихід селян із общини і закріплення ними землі в особисту власність. І цей процес ішов тут жвавіше, ніж в масштабах всієї країни.

Крім цього, за законом 14 червня 1910 року ті господарства, які перебували в общинах, що не мали переділів, вважалися такими, що перейшли до особистої власності на землю і мали одержувати

посвідчувальний акт. Так ось на 1 січня 1912 року в Харківській губернії 5413 господарств одержали посвідчувальні акти, а 8988 господарств заявили, що вони мають намір це зробити [12, с. 114].

На 1 січня 1914 року в Харківській губернії вийшло з общини 94306 дворів, що закріпили за собою 500359 дес. землі. Це вже становило 27% усіх господарств, що перебували в общині (по губерніях Європейської Росії ця цифра становила 20% усіх дворів, що перебували в общині) [13, с. 240]. Тобто процес закріплення землі у приватну власність на Харківщині продовжував проходити більш інтенсивно, ніж по всій країні. Посвідчувальних актів на 1 січня 1914 року одержали в Харківській губернії вже 14352 господарства [13, с. 241].

До 1 січня 1916 року на Харківщині заявили про вихід із общини 145128 господарств, вийшли із общини 99477 господарств. Посвідчувальні акти на володіння землею одержали до 1 січня 1916 року 18608 господарств Харківської губернії [14, с. 218, 219].

Таким чином, в результаті столипінської аграрної реформи заявили намір про вихід із общини 42,8% всіх общинних господарств, вийшли з общини 29,3% господарств. Якщо до цієї цифри додати ще тих селян, що одержали посвідчувальні акти на надільну землю, то ми побачимо, що з общиною розірвали 35% колишніх її членів. В Європейській Росії взагалі власниками надільних земель стали 26,9% колишніх общинників. Тобто ми можемо констатувати, що селяни-общинники Харківської губернії виявили сильне прагнення розірвати зв'язки з общиною і стати власниками землі. І це прагнення було навіть сильнішим за прагнення до виходу із общини селян Європейської Росії.

Хто ж виходив із общини, закріплюючи за собою землю? Відповідь на це питання дуже важлива, бо вона дасть змогу з'ясувати характер столипінської аграрної реформи. В свій час Вільне економічне товариство склало і розіслало анкету з приводу майнового і земельного стану тих, хто виходив із общини. Нижче наведені результати цього опитування.

Отже, із общини виходили [10, с. 109], %:

багатоземельні	— 24,6;	багаті	— 4,4;
малоземельні	— 30,3;	середні	— 21,2;
всякі	— 26,5;	бідні	— 19,6;
невідомо	— 18,4;	всякі	— 50,4;
всього	— 100.	невідомо	— 4,4;
		всього	— 100.

Всі ці відповіді, одержані від одних і тих людей, і прекрасно показують, що багатоземельні і багаті селяни — це не одне і теж,

оскільки багатоземельними були господарства, в яких переважали жінки, старики, діти і вдови. Багаті серед багатоземельних складали приблизно шосту частину. Ці багатоземельні сім'ї, як бачимо, складали значну кількість тих, що виходили з общини. Сім'ї, де переважали жінки, поспішали закріпити землю, бо після заміжжя дівчат зайві ділянки землі повинні були відійти до общини. Вдови теж намагалися якнайскоріше закріпити за собою землю, бо при загальних переділах їх часто взагалі знімали з наділу. Багато самотніх стариків виходили із общини, щоб залишити закріплену землю своїм родичам. Перестарілі голови селянських родин теж поспішали вийти з общини і закріпити за собою землю, щоб затвердити за собою право самочинно володіти нею.

Іншу значну групу виділенців із общини складали малоземельні селяни. Це в основному були ті, хто мав намір переселитися до Сибіру в пошуках землі, або ті, що давно вже кинули сільське господарство і переїхали до міста, але ще були членами певних общин.

Привертає увагу той факт, що за майновим станом більшість виділенців із общини складали середняки і бідняки, а багатіїв було зовсім мало. В чому ж справа? Адже радянські історики весь час твердили, що в столипінській аграрній реформі багатії взяли активну участь з метою захоплення общинних земель. Цією тезою доводився реакційний характер реформи. Справа в тому, що широка участь багатіїв у реформі — це міф. Багаті общинники не виходили із общини, якщо не існувало прямої загрози при переділі позбутися наділу. Був цілий ряд об'єктивних причин, із-за яких багатії не виходили із общини:

1) община давала їм можливість пасти велику кількість худоби на общинних випасах і орендувати землі однообщинників;

2) вони були власниками сільських крамниць, шинків, кам'яних будинків, котрі було неможливо перенести на хутір;

3) багатії боялися позбутися підтримки общини і потрапити до рук земського начальства [10, с. 121].

Як бачимо із вищенаведених даних, активну участь у виході із общини взяли середняцько-бідняцькі маси. Ці люди не були з числа перших сільських багатирів, які обпутували своїми тенетами всю общину і не хотіли виходити з неї. Це були ті селяни, що хотіли завести своє власне окреме господарство на надільних землях або ж, продавши свій наділ, купити хутір чи відруб у Селянському банку. Саме ці селяни являлися тим прошарком міцних господарів, що повинні були, на думку П. А. Столипіна, створити бар'єр революційній пропаганді на селі. І спостерігаючи за цими селянами, за процесом

утворення ними хутірських і відрубних господарств, ми можемо зробити висновок про успіх чи невдачу столипінської аграрної реформи.

Тепер час перейти до розгляду другої стадії проведення столипінської аграрної реформи на Харківщині — утворення хутірських і відрубних господарств. Ця стадія в літературі називається одноосібним землевпорядкуванням. Здійснювали організацію хуторів і відрубів, за бажанням селян звичайно, землевпорядні комісії.

Слід сказати, що спочатку на Харківщині процес землевпорядкування йшов дуже мляво. В 1908 році землевпорядкуванням було охоплено тільки 3 сільські общини [15, с. 16]. В тому ж 1908 році за недостатню старанність при проведенні реформи лишився своєї посади харківський губернатор [16, с. 172]. З призначенням нового губернатора — М. К. Катеринича — справи пішли на лад [17, ф. 408, оп. 1, спр. 218, арк. 107].

Землевпорядні комісії в Харківській губернії були створені в 1906–1907 рр. і після 1908 року їхня діяльність досягла великих успіхів. Так, в 1908 р. було створено 2520 хуторів і відрубів на надільних землях із загальною площею землі 17311 дес. В 1909 р. хуторів і відрубів було 10904 на 90798 дес. землі. В 1910 р. хуторів і відрубів було вже 21301 на 156853 дес. землі. В 1911 р. хуторів і відрубів було 33580 на 225536 дес. землі, а в 1912 р. стало 34430 на 294149 дес. землі [15, с. 16]. Слід зауважити, що у дореволюційній статистиці окремо хутори і відруби не подавалися, їх завжди додавали. На 1917 р. на Харківщині господарств, що мали хутірську землю, було 3414 (20501,4 дес.), відрубну — 69926 (418603,9 дес.). Тобто всього 73340 дворів, що закріпили общинну землю, перейшли до хуторів і відрубів. В той же час інші 78433 двори, що вийшли із общини, так і залишилися на безземельних ділянках і не вдалися до переходу на хутори і відруби [18, с. 5]. Таким чином, виходячи з наведених цифр можна сказати, що починаючи з 1908 і аж до 1917 року кількість хуторів і відрубів на надільних землях весь час зростала, за 8 років їх число збільшилося майже у 30 разів! Кидається в очі те, що хуторів на Харківщині було значно менше, ніж відрубів: хуторів було лише 4,7%, а відрубів 95,3%. Причиною цього була недостатня кількість води в Харківській губернії [15, с. 8]. Крім цього, важливим є те, що в Харківській губернії на 1917 рік із 148425 господарств, що вийшли із общини і закріпили за собою землю, 73340, або 49,4%, перейшли до хутірсько-відрубною системи господарства. Інші або продали закріплену землю, або так і залишилися на безземельних ділянках [18, с. 5]. В той же час по всій Росії до хуторів і відрубів перейшло тільки 10% господарств, що

закріпили за собою общинну землю [8, с. 89]. Тобто тяга селян Харківщини до ведення одноосібного хутірського або відрубного господарства була значно більшою, ніж в інших районах Російської імперії.

До того ж на Харківщині на купленій селянами у Селянського банку або при його посередництві землі було утворено до 1917 року 14372 хутірських (86268,3 дес.) і 18937 відрубних (120976,9 дес.) господарств [18, с. 7]. Як бачимо, на купленій землі хуторів було 4,3%, а відрубів 57%, тобто частка хуторів тут значно більша частки хуторів на надільних землях. Це можна пояснити тим, що Селянський банк перед продажем одноосібних ділянок докладав зусиль для їх обводнення, тому на хутірські ділянки був попит. Отже всього на Харківщині до 1917 року на надільних і куплених селянських землях існувало 17786 хуторів і 88863 відрубів, тобто всього було 106649 одноосібних, цілком незалежних від общини сільських господарств. Успіх реформи очевидний.

А тепер розглянемо, що ж собою являли хутори і відруби, хто на них виселявся і які мети вони слугували.

З точки зору спеціалістів з землевпорядкування, ідеальною для селянського господарства була хуторська ділянка, в якій об'єднувалися всі землі одного селянського двору — польові угіддя, вигони, покоси, ліс. Садиба у хуторянина знаходиться посеред поля. Таким чином, дальнотериторія ліквідувалося, поле було під боком, на очах, череззусилля теж не було. Тобто селянину було надано повну економічну свободу для виявлення ініціативи. Але, треба сказати, часто хутори влаштовувалися так, що допоміжні угіддя знаходились поза ділянкою землі.

У тих випадках, коли водопостачання селянських господарств було недостатнє, або коли селяни не бажали виселятися із старих садиб, землевпорядкувальні комісії влаштовували відруби. У такому випадку садиба селянина залишалася на старому місці — в селі, а сам відруб складався із кількох ділянок: ріллі, лісу, покосів, але за умови, щоб угіддя кожного виду були в одному місці. За таких умов господарську самостійність відрубника було гарантовано [19, с. 41-42].

На Харківщині крім хуторів і відрубів існувала ще селищно-відрубна форма землевпорядкування, коли замість старих садиб відводилися нові садиби невеликими селищами біля води. Польова земля при цьому була нарізана окремими ділянками біля селища [15, с. 5].

З економічної точки зору головною метою розселення селян на хутори і відруби був перехід від трипільля до більш інтенсивного господарства, що було неможливим за умов обов'язкового сівообігу,

пануючого в общині. Перехід до хутірсько-відрубного господарства також мав сприяти покращенню скотарства, що було неможливим при загальному общинному випасі худоби [20, с. 180].

Слід сказати, що за перехід до відрубів і хуторів стояли селяни середнього достатку, а проти — багатії і бідняки-малоземельці. Це видно з того, що середній розмір землеволодіння господарств, що вийшли на хутори і відруби в Харківській губернії, складав 7,5-8,0 дес. [21, с. 180].

Чому ж це так? Справа в тому, що серед багатіїв на селі були ті, що мали величезну кількість худоби, а їм перехід на хутір був небажаним, бо вони в общині на загальній толоці могли пасти свою худобу безкоштовно. Також багатії не хотіли перенесення своїх кам'яних будівель на нові місця, боячись додаткових витрат. До того ж частина сільських багатіїв мала в селі крамниці і орендувала наділи бідніших селян [20, с. 180].

Але головним тут було те, що багаті селяни вже й так досягли успіху в житті і їм не хотілося ризикувати, як кажуть, ловити журавля в небі, коли синиця була в них в руках. В той же час середняки, маючи і кмітливість, і працелюбність, і ініціативу ризику, боялися менше, бажаючи стати насправді заможними.

Малоземельні селяни були проти переходу на хутори і відруби тому, що в них не було грошей для перенесення садиби, а розселення на відруби не принесло б їм користі, тому що вести відрубне господарство на 3-6 дес. неможливо [20, с. 180-181].

Як бачимо, столипінська аграрна реформа в першу чергу давала шанс до покращення свого становища за допомогою переходу на хутори і відруби селянам середнього достатку, а не куркулям-експлуататорам, як писали про це радянські історики.

Отже, розглянувши хід проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії, можна сказати, що за 8-9 років від початку реформи із селянської общини вийшло 35% колишніх її членів, майже половина з них перейшла до хуторів і відрубів. А всього на надільних селянських землях і землях Селянського банку в Харківській губернії було утворено 17786 хуторів і 88863 відруби. В ході реформи було виявлено величезне бажання селян Харківщини стати повноправними власниками своєї землі і перейти до покращених методів господарювання. Взагалі ж реформа на Харківщині мала великий успіх внаслідок природної схильності селян Харківщини (85% котрих складали українці) до одноосібного приватного господарства.

Звичайно, декому кількісні результати реформи можуть здатися не дуже великими. Тут треба зауважити, що сам процес землевпорядкування дуже довгий і складний, і в західноєвропейських країнах для досягнення подібних результатів знадобилося століття. До того ж столипінська аграрна реформа була незакінченою, бо в 1911 р. загинув П. А. Столипін, а в 1914 році почалася I світова війна. Але ті результати, яких вона досягла, були високо оцінені західними спеціалістами. Так, голова німецької урядової комісії, що приїздила в 1913 році до Росії з метою вивчення результатів реформи, у своєму звіті писав, що в разі продовження реформи у найближчі 10 років Росія перетвориться в найсильнішу країну в Європі [8, с. 111]. До цієї ж комісії входив відомий професор-аграрій Зерінг, який спеціально приїздив з метою вивчення успішних результатів реформи на Харківщині.

Який же урок для сьогодення можемо ми винести з досвіду здійснення аграрної реформи Столипіна на Харківщині? Звичайно, багато позитивних сторін можна тут віднайти, але єдине, головне, що хотілося б підкреслити, це те, що успіх реформи був можливим завдяки ставці на селянську приватну власність на землю. Бо це те єдине, що робить селянина ініціативним, мислячим господарем і відповідальним громадянином своєї держави.

Література

1. К истории аграрной реформы // Красный архив. — 1926. — Т. 4. — С. 81-90.
2. Державний архів Харківської області.
3. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. — Л., 1952. — Т. 2.
4. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1907. — Т. 26.
5. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1911. — Т. 30.
6. Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. — СПб., 1912. — Т. 31.
7. Зак А. Н. Крестьянский поземельный банк. — М., 1911.
8. Кривошеин К. А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. — М., 1993.
9. Статистика землевладения 1905 г. Харьковская губерния. — СПб., 1906. — Вып. 32.
10. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России 1907-1914 гг. — М., 1992.
11. Сведения об укреплении земли в личную собственность и об отводе к одним местам укреплённых участков // Известия земского отдела. — 1909. — № 6.

12. Сведения об укреплении земли в личную собственность на 1 января 1912 года // Известия земского отдела. — 1912. — № 3.
13. Там же. — 1914. — № 6.
14. Там же. — 1916. — № 8.
15. Землеустройство в Харьковской губернии 1906–1912 гг. — Харьков, 1912.
16. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963.
17. Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
18. Всероссийская сельско-хозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. — Харьков, 1920.
19. Землеустройство (1907–1910 гг.). — СПб., 1911.
20. Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства. — М., 1912.
21. Лосицкий А. Е. Распадение общины. — СПб., 1912.

Є. В. Сіваченко

РЕВОЛЮЦІЙНА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ УКРАЇНИ (МАХНОВЦІВ) У 1920 Р. (КЕРІВНІ ОРГАНИ, СТРУКТУРА І ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ)

Офіційна радянська історіографія свого часу доклала чимало зусиль, щоб укорінити в суспільній свідомості міф про повстанську армію Махна як збіговисько аморфних і недисциплінованих банд, зграю декласованих елементів, грабіжників і п'яниць. Однак навіть лише поверхового ознайомлення з раніше недоступними документальними джерелами достатньо, щоб зрозуміти цілковиту безпідставність цього міфу. Виявляється, що армія Махна мала не тільки чітку структуру, певні організаційні принципи тощо, але й за кілька років свого існування зазнала досить складної еволюції.

Спробуємо на підставі архівних джерел показати, що ж являла собою повстанська армія Махна на протязі одного з найбільш цікавих і яскравих періодів її історії, який охоплює майже весь 1920 рік.

У січні 1920 р., після оголошення махновців поза законом, їх командування, з огляду на жорстоку кризу, яку переживала армія (епідемія тифу, масове дезертирство тощо), та небезпеку широких репресій з боку більшовиків, прийняло рішення про її тимчасовий саморозпуск. Повстанська армія як єдине організоване ціле припи-